

Onderzoeksartikel

Vlees eten en vleesmindere in de Lage Landen: een consumptiesociologische bijdrage

Hans Dagevos Wageningen University & Research
hans.dagevos@wur.nl

—

Wim Verbeke Universiteit Gent
wim.verbeke@ugent.be

—

Kernwoorden: vleesconsumptie, flexitarisme, sociologie van consumptie, duurzaamheid

—

Dit artikel is een bewerkte versie van het artikel 'Meat consumption and flexitarianism in the Low Countries' van de hand van dezelfde auteurs dat in 2022 verscheen in *Meat Science*, 192: 108894. DOI: 10.1016/j.meatsci.2022.108894.

Abstract

In the broader context of drawing sociological attention to the theme of consumption in general and food consumption in particular, and against the more specific background of the increasingly contested meat production and consumption, this article provides an overview of (reductions in) meat consumption in the Netherlands and Belgium with a focus on trends in the period 2010–2020. Based on household panel purchasing data and supply balance sheet data, it can be concluded that meat consumption in the Netherlands is relatively stable. Meanwhile, household panel purchasing data for Belgium show a more steady and stronger decline over the past decade, as well as more fluctuations in the supply balance sheet data. The covid year 2020 displays a distinct pattern in both countries that deserves further exploration. Both countries face growing shares of (self-declared) meat reducers or flexitarians, ranging from around thirty percent in Belgium to forty percent or more in the Netherlands, depending on the data source and its definition of flexitarianism. Despite the fact that consumers in both countries indicate that they intend to reduce their meat consumption and/or say they have already done so, the figures mainly show that evidence-based arguments and calls in favour of meat reduction are still more resonating in attitudes, awareness and intentions of people than in actual changes in meat consumption behaviour. The findings give reason to conclude that the position of meat in the current eating patterns and eating culture in the Low Countries is not immediately on the wane. This contribution concludes with a call for more attention for the sociology of consumption and provides some perspectives for further sociological analysis.

‘Er zit geen vlees in.’ Hij fronste.
‘Nee, ik eet geen vlees.’
‘Omdat gij van dieren houdt?’
‘En omdat dat beter is voor de planeet en voor uw gezondheid en van alles.’

Griet op de Beeck, *Het beste wat we hebben*. Amsterdam: Prometheus, 2017: 55.

Introductie

Bescheiden sociologische aandacht voor consumptie in de Lage Landen

De bescheiden aandacht voor consumptie in het algemeen en voedselconsumptie in het bijzonder in de Nederlandstalige sociologie is opvallend. Terwijl consumptie een hoofdrol vervult in de moderne economie en het sociale en culturele leven, heeft consumptie in de sociologie in Nederland en Vlaanderen allesbehalve een dergelijke positie. Studies van sociologen uit de Lage Landen die consumptie als onderwerp nemen zijn dun gezaaid. Het onderzoek dat er is heeft betrekking op specifieke vormen van consumptie, zoals mode (bijvoorbeeld door Giseline Kuipers, KU Leuven) of cultuur (bijvoorbeeld door Koen van Eijck, Erasmus Universiteit Rotterdam). Meer brede en baanbrekende sociologische reflecties op de alomtegenwoordige consumptiesamenleving ontbreken. In tegenstelling tot de warme belangstelling voor consumptie van sociologische vakgenoten elders (zie voor beknopte overzichten bijvoorbeeld Warde 2015, 2022; of Rieger en Schor 2021) heeft de centrale positie van consumptie in de moderne maatschappij slechts aan een beperkte hoeveelheid sociologen in de Lage Landen aanleiding gegeven het consumptiedomein te betreden en enige afstand te nemen van de ‘productivist bias’, om met Ritzer (2004: 16; 2015: 4) te spreken. Illustratief is dat in Nederland noch Vlaanderen een hoogleraarspositie consumptiesociologie is aan te wijzen. Saillant detail is dat we in dit *Tijdschrift Sociologie* evenmin een artikel konden vinden waarin consumptie centraal staat. Hiermee verschilt *Tijdschrift Sociologie* overigens niet van enkele bekende Nederlandstalige inleidingen in de sociologie. Het is zowel in Bracke et al. (2011), Elchardus et al. (2014), Laermans (2012), Ultee et al. (2003) als in Wilterdink en van Heerikhuizen (2009) tevergeefs zoeken naar consumptie in het zakenregister.¹

¹ Enige uitzondering is te maken voor Elchardus et al. (2014) waar ‘consumptiegedrag’ weliswaar in het zakenregister vermeld staat, maar waarbij is aan te tekenen dat dit trefwoord verwijst naar interactiekaders en bindingen of manieren waarop consumenten en producenten met elkaar verbonden zijn en hoe die veranderd zijn als gevolg van de modernisering. Consumptiegedrag wordt dus op de keper beschouwd wel genoemd, maar heeft inhoudelijk nauwelijks tot geen raakvlak met (voedsel)consumptie zoals we dat in dit artikel bedoelen en bestuderen. In de genoemde inleidingen valt het woord consumptiepatroon ook een enkele maal terloops als tekst en uitleg wordt gegeven bij het werk van Giddens (Bracke et al. 2011: 163); of dat van Bourdieu (Laermans 2012: 200; Ultee et al. 2003: 547): bovenlagen in de samenleving onderscheiden zich (extra) van lagere sociale milieus door andere (duurdere, exclusievere, meer verfijnde etc.) spullen, interesses en (vrije)tijdsbestedingen. Maar de primaire bourdieuaanse focus ligt niet zozeer op het begrijpen van consumptie als zodanig alswel op het begrijpen en typeren van sociale ongelijkheid en statusverhoudingen tussen klassen. Net zo goed als dat voor een klassieke socioloog als Veblen geldt, geldt voor Bourdieu dat diens belangstelling voor consumptieve voorkeuren een afgeleide is van diens interesse in hiërarchieverschillen tussen sociale klassen. Terecht daarom dat Gheihman (2021) recentelijk nog eens aanstipt dat Bourdieu nauwelijks ingaat op voedselconsumptie per se.

Meer specifiek voor wat voedselconsumptie betreft, bezitten woorden uit de openingszin van *The sociology of food* (Mennell et al. 1992: 1) ruim dertig jaar na dato nog altijd actualiteitswaarde voor de Laaglandse sociologie: ‘few sociologists have given much attention to food and eating as topics of serious intellectual interest’. Uitzonderingen op deze regel zijn traditioneel te vinden binnen de universiteit van Wageningen. Nog specifiek voor vleesconsumptie, de focus van dit artikel, geldt dat dit een onderwerp is dat voornamelijk wacht om opgepakt te worden door sociologen.

Ongeacht hoe smal of breed het kader is dat we willen hanteren, zowel voor vleesconsumptie, voedselconsumptie als consumptie in het algemeen geldt dat het belang ervan in feite alleen maar toeneemt nu het steeds duidelijker en onontkoombaar wordt dat de ontstane consumptiecultuur en de verworvenheden van het huidige consumptieparadijs niet toekomstbestendig zijn. We leven op te grote voet, die een te zware ecologische voetafdruk op planeet Aarde achterlaat. We moeten op zoek naar alternatieven voor gevestigde manieren van consumeren, voor het bijbehorende mentaal-culturele klimaat (hedonisme, materialisme en dergelijke) en de inrichting van de fysieke en digitale omgeving die eerst en vooral gericht is op het voortdurend aanwakkeren van onze consumptiedriften. Consumptie zoals we dat kennen, is geen houdbare optie. Het zou een gemis zijn als de voor ons liggende uitdaging van andere en veranderende consumptiepatronen en -praktijken het zou moeten doen zonder sociologische inbreng. De gekoesterde tijden van overconsumptie, opzichtige spijlucht, onverschillige verspilling en ‘triviale welvaart’ dienen plaats te maken voor meer duurzame, eerlijke en gezonde vormen van consumptie als het nieuwe normaal en aangepaste invullingen van ‘het goede leven’. De ideeënvorming rond zulke begrippen als circulaire economie of consuminderen sorteren hier op voor. Behalve controversieel is er nog veel onduidelijk, onbekend en onzeker als het om dergelijke toekomstpaden gaat, maar het is noodzakelijk dat we ze inslaan, verkennen en verder bewandelen. Sociologen zouden hier niet achter mogen blijven.

Vleesproblemen

Hoe ongewis invulling en implementatie van consumptieve leefstijlen met een langere houdbaarheidsdatum ook zijn, veel overeenstemming en wetenschappelijke bewijslast is er als het gaat om de nadelige effecten van de huidige massale vleesproductie en overconsumptie van vlees op de planetaire en menselijke gezondheid, het welzijn van landbouwhuisdieren en de wereldwijde voedselzekerheid (voor een recent overzicht, zie Parlasca en Qaim 2022). Desalniettemin zijn de erkende prognoses dat op wereldschaal de vleesproductie en -consumptie omhoog blijven gaan in de nabije toekomst (OECD/FAO 2022). De huidige stikstofcrisis in Nederland en Vlaanderen laat zien dat de veehouderij niet alleen op mondiale schaal maar ook op nationaal en regionaal niveau problematisch is gegeven de milieuschade en de

(indirecte) gezondheidskosten die voor rekening van de veeteelt komen alsmede de kosten die gepaard gaan met het oponthoud van andere economische activiteiten door een teveel aan stikstofuitstoot. Het zijn effecten die economen bestempelen als ‘externaliteiten’, neveneffecten waar de maatschappij in haar geheel voor opdraait. De kosten die zulke externaliteiten inhouden zijn niet in de prijs van de voortgebrachte producten verrekend en kunnen bijgevolg via de prijs geen rol spelen in het aansturen van de voorkeuren die consumenten ontwikkelen en de keuzes die ze maken. De nevenschade die veeteelt op Nederlandse en Vlaamse bodem met zich meebrengt loopt in feite in de miljarden euro’s. Los van ethische bedenkingen bij de intensieve wijze waarop dieren worden gehouden en vleesrijke diëten worden aangemoedigd, zijn er ook milieutechnisch en economisch gezien kritische noten te kraken bij de topposities van Nederland en Vlaanderen als vleesproducenten en vleesexporteurs. De prijs die hiervoor betaald moet worden is niet gering.

Vanuit het consumentenperspectief bekeken bestaat er een brede consensus in de onderzoekswereld dat een verminderde consumptie van dierlijke producten (vlees, zuivel, eieren, vis) en een meer plantaardig gebaseerd eetpatroon een effectieve bijdrage levert aan zowel de reductie van milieu-impact en klimaatverandering als aan het boeken van gezondheidswinst, met name in het ‘rijke Westen’. Een dieet dat minder dierlijk en meer plantaardig is, is kortom goed voor de persoonlijke en planetaire gezondheid. De voedselconsumptiekeuzes die we dagelijks in veelvoud maken, dragen in wezen dus bij aan oplossingen óf aan het vergroten van bestaande problemen. Hoezeer ook eten en de keuzes die we hierin maken als vanzelfsprekend en vrijblijvend worden geacht door Nederlanders en Belgen die leven in landen van overvloed, de individuele en alledaagse beslissingen over wat en hoeveel we eten staan eigenlijk bol van verantwoordelijkheid.

Maar vooralsnog is (veel) vlees eten normaal. Gelijk aan andere rijke landen in de wereld hebben in Nederland en België vleesintensieve diëten de overhand en ligt het niveau van de vleesconsumptie ver boven dat van de aanbevolen hoeveelheid volgens de nationale voedingsrichtlijnen. Vandaar dat wetenschappers en volksgezondheidsautoriteiten al langer en in toenemende mate waarschuwen dat bestaande vleesconsumptiepatronen ongewenst, want onduurzaam en ongezond, zijn. Ook van overheidswege wordt deze boodschap stukje bij beetje opgepakt en is er de realisatie dat er sprake is van een overconsumptie van met name dierlijke eiwitten. Zo erkent de Europese Commissie in het kader van de zogenaamde Green Deal (2020: 15) dat ‘huidige voedselconsumptiepatronen, zowel vanuit de volksgezondheid als vanuit het milieu bezien, onhoudbaar zijn’ en dat de overgang naar ‘een meer plantaardig voedingspatroon met minder rood en bewerkt vlees en met meer groenten en fruit’ nodig is om zowel milieu- als gezondheidswinst te boeken. De tegenwoordige ambitie van de Nederlandse rijksoverheid is dat een nieuwe balans tussen dierlijke en plantaardige eiwitconsumptie in onze eetpatronen wordt gevonden, die beter in overeenstemming is met de Schijf van Vijf. Meer specifiek is de beleidsdoelstelling

dat een verschuiving wordt gerealiseerd in de consumptie van dierlijke en plantaardige eiwitten van de huidige 60/40-verhouding naar 50/50 in 2030. Kortom, minder dierlijk, meer plantaardig. In het vakjargon spreken we in dit verband over de eiwittransitie of de eiwitshift.

Deze is ook in Vlaanderen geadresseerd. De actuele beleidslijn zoals gestipuleerd in de 'Green Deal Eiwitshift op ons bord' (Vlaamse Overheid 2021a) en de 'Vlaamse eiwitstrategie 2021-2030' (Vlaamse Overheid 2021b) is er zelfs nog ambitieuzer dan in Nederland door te mikken op een omkering van de verhouding naar 40/60 dierlijke/plantaardige eiwitten tegen 2030. Hierbij moet gezegd worden dat het gaat om een inspanningsverbintenis en geen resultaatverplichting. Er wordt vooral gedoeld op veranderingen in het productieapparaat en innovatie eerder dan direct op gedragswijzigingen bij consumenten. Het doel is om een meer divers aanbod met een verhoogd aandeel aan niet-dierlijke eiwitten in de winkelschappen te krijgen. 'Informeren, inspireren, communiceren en bestuderen' staan voorop als acties gericht op consumenten. De nadruk ligt dus op zogenaamde 'zachte' interventies, waarvan we uit onderzoek weten dat de effectiviteit op gedragsverandering meestal gering is. Hoe dan ook, voor zowel de Nederlandse als Vlaamse overheid geldt dat er vandaag de dag ambitie en engagement wordt uitgesproken en ingezet op de realisatie van een dieet waar vlees minder gewicht in de schaal legt.

Deze studie

De Boer en Aiking (2022: 1) merkten op dat in 'Noordwest-Europa een meerderheid van de consumenten een rol voor zichzelf ziet in het verduurzamen van het voedselsysteem en een grote minderheid ziet vleesvermindering als onderdeel van een gezond en duurzaam eetpatroon.' In dit licht is het informatief om nader te onderzoeken welke ontwikkelingen er meer precies plaatsvinden in (reducties in) vleesconsumptie in Nederland en België. Dit artikel biedt een beschrijvend overzicht van de vleesconsumptie in de Lage Landen met een focus op trends in de jaren tien van deze eeuw. De nadruk ligt dus eerst en vooral op het schetsen van ontwikkelingen in dit tijdvak in beide landen. Hoewel dit betekent dat we niet uitgaan van een vooraf geselecteerd sociologisch denk- of verklaringkader, sluiten we dit artikel wel nadrukkelijk af met sociologische reflecties op enkele benaderingswijzen die recentelijk in opkomst zijn binnen het domein van vleesreductie. Dit is te lezen als een aanmoediging aan sociologen in de Lage Landen om zich in navolging hiervan meer specifiek op het consumptie-onderzoek te gaan richten, waarbij vleesminderen in het bijzonder, en gezonde en duurzame consumptie in het algemeen, zich aandienen als aantrekkelijke onderzoeksdomeinen.

De methodiek bestond uit deskresearch met voornamelijk secundaire data uit statistische rapporten, literatuuronderzoek en inzichten uit grijze literatuur, aangevuld met primaire data uit eigen vleesconsumptiestudies. Data van voorzieningsbalansen en aankoopgegevens van vlees in de detailhandel (bij supermarkten en

slagers) door een panel van huishoudens worden gebruikt om de consumptie van vlees te benaderen.

Naast het geven van een overzicht van trends in de vleesconsumptie, de intenties van consumenten om hun vleesconsumptie (al dan niet) te veranderen en het geven van een beeld van vleesminderaars (flexitariërs), trekken we tussentijds en met name in de afsluitende paragraaf de vergelijking tussen beide landen. Dan komt ook kort aan de orde wat de sociologische meerwaarde is en welke sociologische benaderingswijzen opvolging kunnen worden gegeven.

Trends in vleesconsumptie in de Lage Landen

Vleesconsumptie in Nederland

Ondanks de opmerkelijke opmars van plantaardige vleesvervangers in de supermarkten en een navenante marktgroei (de waarde van deze markt is in Nederland sinds 2017 verdubbeld van ongeveer honderd miljoen euro tot zo'n tweehonderd miljoen euro in 2021; Dagevos et al. 2021: 11-12) en ondanks de maatschappelijke en mediabelangstelling voor vleesmindere(n) oftewel flexitarisme (Dagevos 2021; Verain et al. 2022) is er in Nederland nauwelijks tot geen sprake van een reductie in de hoeveelheid vlees die we gezamenlijk eten (zie Figuur 1). Feitelijk is de totale vleesconsumptie in Nederland sinds het begin van de 21ste eeuw min of meer stabiel gebleven op een hoog niveau van ongeveer 77-78 kilogram per hoofd van de bevolking op basis van karkasgewicht (dat wil zeggen voorzieningsbalansen, oftewel balansgegevens van de voedselvoorziening) en rond 32-33 kilogram per hoofd van de bevolking op basis van aankoopgegevens van huishoudens voor thuisconsumptie. Als vuistregel is te hanteren dat de helft van het karkasgewicht (inclusief botten van dieren) beschikbaar is voor menselijke consumptie. Gaan we hiervan uit dan is in Nederland in de jaren tien ongeveer 39 kilogram vlees per persoon per jaar geconsumeerd, wat ongeveer 13 kilogram meer is dan aanbevolen door de landelijke voedingsrichtlijnen zoals vastgelegd in de Schijf van Vijf.

Terugkijkend op de Nederlandse gegevens over de totale consumptie van vlees en vleesproducten van het laatste decennium, springt in het oog dat de verschillen tussen opeenvolgende jaren klein zijn en eerder geïnterpreteerd moeten worden in een pondje of een onsje meer of minder dan in kilo's. De grootste daling is effectief geboekt in het covidjaar 2020 toen de vleesconsumptie per hoofd van de bevolking met bijna twee kilo (in karkasgewicht) daalde ten opzichte van 2019. Deze daling in één jaar tijd is bijna even groot als de neerwaartse trend gedurende de zesjarige periode van 2010-2016. Tot nader order lijkt het er echter op dat deze daling in 2020 meer te maken heeft met het feit dat de horeca en foodservicesector in het pandemiejaar 2020 geheel of gedeeltelijk moesten sluiten, dan met afnemend vleesverlangen van hedendaagse consumenten (Dagevos et al. 2021). Dit vermoeden wordt kracht bijgezet door de hogere consumptie in 2020 op basis van de aankoopgege-

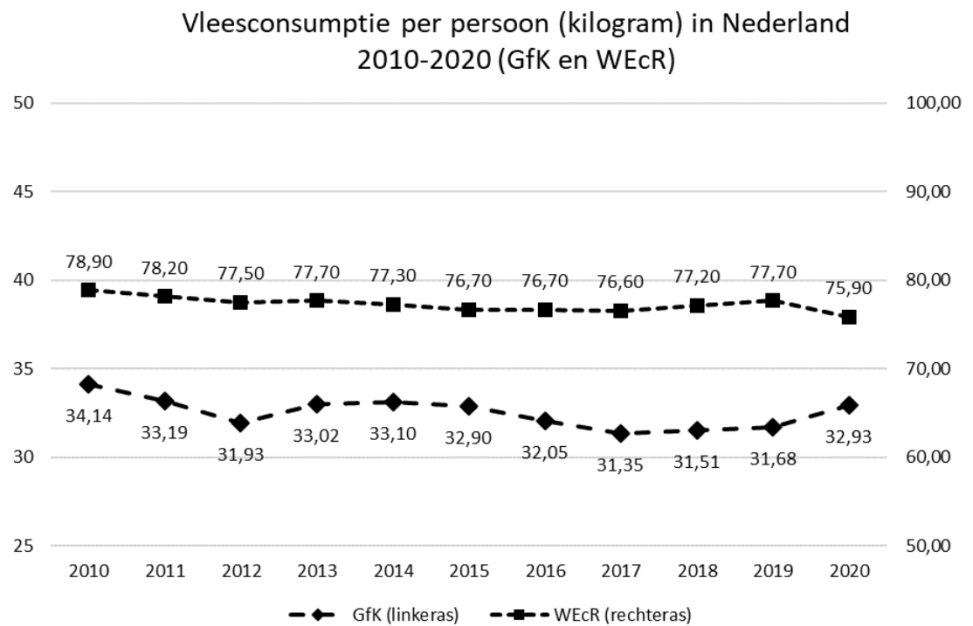
vens van gezinnen, dat wijst op een toename van het thuisverbruik van vlees in die periode (Figuur 1).²

Andere trends in de vleesconsumptie in Nederland zijn een langzame maar aanhoudende neerwaartse trend in de varkensvleesconsumptie van 2008 tot de laatste cijfers van 2020, en stabiele cijfers voor de rundvleesconsumptie tussen 2014-2019 en voor de consumptie van pluimveevlees tussen 2011- 2020. Varkensvlees blijft de grootste vleescategorie die in Nederland wordt geconsumeerd: bijna de helft van het geconsumeerde vlees bestaat uit varkensvlees, gevolgd door kip (minder dan een derde) en rundvlees (ongeveer een vijfde). Schapen-, geiten- en paardenvlees worden in Nederland nauwelijks gegeten en de lage cijfers laten in de loop der jaren weinig tot geen verandering zien.

Op nationaal niveau laten de empirische data zien dat Nederlandse consumenten de status quo van vleesrijk eten handhaven. Nederlanders zijn en blijven een vleesminnend volk. Maar dit betekent niet dat er geen ruimte is voor vleesreductie. Consumenten verschillen nu eenmaal. Ten minste een deel van de hedendaagse voedingsconsumenten geeft aan de eigen vleesconsumptie te hebben verminderd en/of de intentie te hebben om hun vleesconsumptie te verminderen. Voor Nederland zijn gegevens beschikbaar die een vergelijking tussen de jaren 2011 en 2019 mogelijk maken (zie Dagevos 2014; Dagevos en Voordouw 2013; De Bakker en Dagevos 2012; Verain et al. 2015; Verain et al. 2022) (Tabel 1). De cijfers laten een stijging zien van het percentage consumenten dat aangeeft dat hun vleesconsumptie het afgelopen jaar is afgenomen en tegelijkertijd aangeeft het komend jaar voornemens te zijn de eigen vleesconsumptie verder te verminderen: van 21,4% in 2011 (n = 1.253) naar ruim een kwart (27,2%) van de Nederlandse respondenten (n = 1.979) in 2019. Tegelijkertijd verklaarde meer dan de helft (58,3%) van de enquêtedeelnemers in 2011 dat hun vleesconsumptie gelijk is gebleven en tevens niet voornemens te zijn om over te schakelen naar een minder vleesrijk dieet. Deze kleine meerderheid werd in 2019 een grote minderheid van 44,2% (zie Tabel 1 en ook Verain et al. 2022: 3-4). Deze uitkomst onder Nederlandse consumenten wijst op een toename van zelfgerapporteerde intenties om de eigen consumptie van vlees te verminderen. Wanneer deze uitkomst echter wordt gerelateerd aan de 'harde' cijfers van vleesconsumptie per hoofd van de bevolking, zoals Figuur 1 die laat zien, dan blijkt dat dergelijke intenties van respondenten niet worden weerspiegeld in de cijfers op nationaal niveau. Met name de vleesconsumptiecijfers van 2012 waren iets hoger dan in 2011; en hoewel de vleesconsumptiecijfers in 2020 lager waren dan in 2019, lijkt dit voorlopig beter te verklaren door de gevolgen van de covidpandemie dan door een plotselinge verandering in de intenties of het gedrag van consumenten.

² Omdat we de 2021-cijfers voor België niet in voldoende detail beschikbaar hadden op het moment van schrijven, zijn deze buiten beschouwing gelaten. De Nederlandse 2021-vleesverbruikscijfers zijn er wel en leren dat het consumptiepeil in dit tweede coronajaar 2021 op een vergelijkbaar niveau blijft als in het eerste coronajaar 2020. Opvallend is wel dat de gestegen vleesverkopen via supermarkt en slager in 2020 voor een groot deel weer teniet zijn gedaan in 2021, maar nog wel hoger zijn dan in het pre-covidjaar 2019 (Dagevos et al. 2022). De onvolledige 2021-cijfers voor België doen een soortgelijk beeld vermoeden, namelijk een vleesconsumptiepeil dat eerder aansluit bij 2020 dan bij dat van de pre-covidjaren.

Wanneer de gevonden percentages van 2019 worden vergeleken met bevindingen van een ander recent onderzoek (Smart Protein Project 2021: 63), lijken ze zeer dicht bij de verkregen resultaten te liggen: 58% van de 674 Nederlandse omnivoren en flexitariërs is in dit onderzoek niet van plan hun vleesconsumptie te verminderen – wat vergelijkbaar is met de 57,7% van 2019 – terwijl tegelijkertijd 36% van plan was om (iets) minder vlees te consumeren – wat bijna gelijk is aan het resultaat van 35,7% in 2019. Dit percentage stemt ook overeen met een resultaat van het Voedingscentrum (Bos en Keuchenius 2021) waaruit bleek dat 38% van de Nederlandse deelnemers aangaf de afgelopen jaren bewust minder vlees te zijn gaan eten. Ook Kloosterman en collega's (2021) komen met een vergelijkbaar percentage: 35% geeft aan het afgelopen jaar minder vlees te zijn gaan eten. Het percentage respondenten dat aangeeft het afgelopen jaar minstens 10% minder vlees te hebben gegeten, komt in een andere studie voor 2022 nog wat hoger uit (43%), terwijl de respons op de toekomstplannen om minder vlees te gaan eten, iets lager (29%) uitkomt in vergelijking met de zojuist genoemde onderzoeken (Theelen et al. 2022: 36). Alles bij elkaar geven deze cijfers aan dat ruim een derde van de Nederlandse bevolking de komende jaren de vleesconsumptie wil verminderen. Dat wil zeggen, in principe. In de praktijk houden de huidige trends in de vleesconsumptie echter nog geen gelijke tred met de gerapporteerde intenties.

Figuur 1: Evolutie van de totale vleesconsumptie op basis van aankoopgegevens van huishoudens en voorzieningsbalansen in kilogram (kg) per persoon per jaar in Nederland, 2010-2020. Noot: Gegevens van GfK (linkeras) zijn aankoopgegevens van huishoudens; gegevens van voorzieningsbalansen, op basis van karkasgewicht, (rechteras) zijn bewerkt door Wageningen Economic Research (WEcR) (Dagevos et al. 2021: 6)

Vleesconsumptie in België

Ook in de Belgische markt is een stijging van plantaardige vleesvervangers waar te nemen, zoals mag blijken uit het feit dat het aandeel huishoudens dat deze plantaardige alternatieven koopt steeg van 23,0% in 2016 tot 28,6% in 2020 (GfK Belgium/VLAM 2021). In tegenstelling tot de trends die in Nederland worden waargenomen, zijn de vleesconsumptiecijfers in België het afgelopen decennium effectief gedaald (Figuur 2).

Op basis van aankoopgegevens van het huishoudpanel (GfK België/VLAM 2022) daalde de consumptie van vers en bevroren vlees gestaag van 34,1 kilogram in 2010 tot 26,2 kilogram per hoofd van de bevolking in 2019, wat overeenkomt met een gemiddelde jaarlijkse daling van 0,8 kilogram per hoofd van de bevolking oftewel bijna een kwart minder over een decennium. De aandelen van verschillende vleessoorten zijn redelijk stabiel gebleven, waarbij pluimveevlees goed is voor ongeveer een derde (bijvoorbeeld 33,0% in 2014 en 35,8% in 2019), gevolgd door vleesmengsels met 23,1% in 2014 en 22,3% in 2019, varkensvlees met 19,3% in 2014 en 19,5% in 2019, en rund/kalf met 18,9% in 2014 en 18,2% in 2019. Wanneer ook rekening wordt gehouden met verwerkt vlees (in België ook vleeswaren of charcuterie genoemd), daalde de totale aankoop van vlees door huishoudens in België van 45,6 kilogram in 2010 tot 36,3 kilogram per hoofd van de bevolking in 2019 (Figuur 2). Over een decennium (2010-2019) komt deze evolutie overeen met een daling van de totale vleesconsumptie zoals gemeten op huishoudniveau met bijna tien kilogram per hoofd van de bevolking; dat wil zeggen een vermindering van gemiddeld meer dan een vijfde of ongeveer één kilogram per hoofd van de bevolking per jaar. Ondanks deze reducties, eten Belgen nog steeds te veel en te vaak vlees. Van Mierlo et al. (2021) constateren – op basis van de laatste Belgische Voedselconsumptiepeiling (2014) – dat het aandeel Belgische consumenten dat de aanbevelingen voor de consumptie van rood vlees en verwerkt vlees naleeft (zijnde minder dan driehonderd gram rood vlees per week en minder dan dertig gram verwerkt vlees per week, Hoge Gezondheidsraad 2019) respectievelijk slechts 30,8% en 13,4% bedraagt en dat het merendeel van de Belgische consumenten de aanbeveling voor de vleesconsumptiefrequentie van maximaal vier dagen per week eveneens overschrijden.

Ook in België valt het covidjaar 2020 op, zij het hier met een piek van 29,5 kilogram vers of bevroren vleesconsumptie per hoofd van de bevolking, of 40,4 kilogram per hoofd van de bevolking wanneer ook verwerkt vlees wordt meegerekend. De vleesconsumptie van 2020 is hiermee meer dan 4 kilogram (3,3 kilogram vers of bevroren vlees en 0,8 kilogram verwerkt vlees) per hoofd van de bevolking hoger in 2020 dan in 2019 en de totale aantallen voor 2020 zijn hiermee gelijk aan het niveau waargenomen rond 2015. De 2020-data roepen hierbij de vraag op of de covidpandemie een structurele breuk heeft betekend en het begin is van een heropleving van de vleesconsumptie in België. Evenals het antwoord dat we hierboven voor Nederland gaven, geldt ook voor België dat het antwoord hoogstwaarschijnlijk een ‘nee’

is, aangezien ten minste een deel van de verklaring voor het waargenomen niveau van vleesconsumptie in 2020 te vinden is in de aard van de GfK-gegevens en de verzameling ervan, die verwijst naar thuisconsumptie. Door lockdowns, waaronder de sluiting van restaurants en bedrijfskantines gedurende enkele maanden in het voorjaar en het najaar van 2020, is de vleesconsumptie thuis (in de plaats van buitenshuis) logischerwijs hoger geweest in 2020 dan in voorgaande jaren.

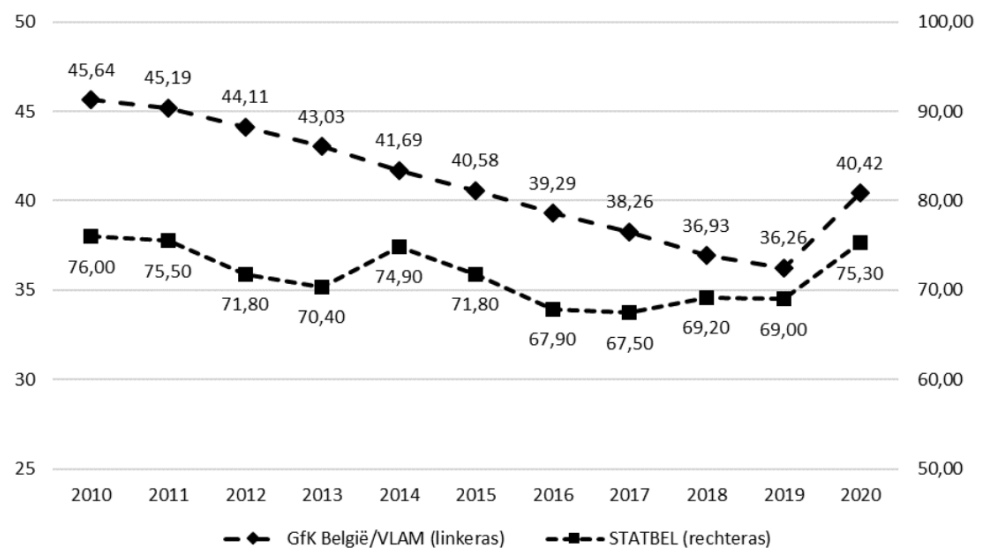
Een tweede relevante bron van vleesconsumptiegegevens is Statistics Belgium (STATBEL) dat karkasgewichtgegevens levert op basis van aanbodbalansen in dezelfde geest als in Nederland. De vleesconsumptie op basis van deze voorzieningsbalansen (exclusief eetbare slachtafvallen en orgaanvlees) bedroeg 76,0 kilogram in 2010 en 69,0 kilogram in 2019, wat neerkomt op een daling van 9,2% over een decennium, ondanks enkele ups en downs over de jaren heen. Een vergelijkbare piek wordt waargenomen in 2020, zoals te zien is in de aankoopgegevens van het huishoudpanel.

Ook in België bestaan verschillende bronnen met betrekking tot door consumenten gerapporteerde veranderingen in vleesconsumptie en toekomstige intenties. Een eerste databron van dit soort zijn de tweejaarlijkse consumentenonderzoeken (2016, 2018, 2020) die worden uitgevoerd door en/of in opdracht van de vegetarische vereniging EVA. Zowel hun 2018- als (pre-covid) 2020-enquête lieten zien dat 44% van de Belgische consumenten aangaf minder vlees te eten in vergelijking met een jaar geleden, terwijl de helft van hun respondenten uit 2016 van plan was hun vleesconsumptie te verminderen (VILT 2018; 2020). Eigen cross-sectionele consumentenonderzoeken uitgevoerd in 2013 (n = 404; Verbeke 2015; Verbeke et al. 2021) en 2018 (n = 467; Coene et al. 2018) geven vergelijkbare uitkomsten. Bijna een derde van de consumenten stelt in 2013 minder rundvlees, varkensvlees en vleeswaren te consumeren dan drie jaar daarvoor. Geaggregeerd over alle vleessoorten, gaf bijna de helft (48%) aan de consumptie van ten minste één soort vlees te hebben verminderd. Ongeveer een vijfde (18,8%) gaf aan van plan te zijn de vleesconsumptie het komende jaar te verminderen. In 2018 gaf ongeveer de helft van de consumenten aan de consumptie van rood vlees (52,7%) en vleeswaren (46,3%) te hebben verminderd in vergelijking met vijf jaar geleden. Ook gaf een kwart aan de consumptie van pluimveevlees te hebben verminderd. Met betrekking tot toekomstige voornemens gaf meer dan de helft van de consumenten aan van plan te zijn de consumptie van rood en bewerkt vlees verder te verminderen, terwijl ook een derde aangaf van plan te zijn de consumptie van pluimveevlees te verminderen. Zowel achteraf als naar de toekomst toe, rapporteerde meer dan 60% van de deelnemers aan de studie van 2018 een vermindering van de consumptie van minstens één soort vlees. De meerderheid van de consumenten die in 2013 aangaven hun vleesconsumptie te hebben verminderd ten opzichte van drie jaar daarvoor, was geen verdere verlaging van hun vleesconsumptie van plan. Het tegenovergestelde wordt waargenomen in de steekproef van 2018, waar de grote meerderheid van de consumenten dat aangaf de

vleesconsumptie te hebben verminderd ten opzichte van vijf jaar daarvoor, ook van plan was hun vleesconsumptie in de toekomst verder te verminderen (Tabel 1).

Zoals waargenomen in Nederland, is het percentage consumenten in België dat aangeeft hun vleesconsumptie in het verleden te hebben verminderd, gestegen van 30,4% in 2013 naar 48,2% in 2018. Een opvallend verschil is te zien in de Belgische gegevens met betrekking tot de percentages consumenten die eerder vleesminderden en het voornemen hebben de vleesconsumptie verder te verminderen. Terwijl het aandeel zelfverklaarde vleesminderaars in 2013 nog maar 5,7% was, is het in 2018 gestegen tot 39,2%, hoewel het langere tijdsbestek in de studie van 2018 dit verschil gedeeltelijk kan verklaren. Bovendien, terwijl slechts 8,7% in 2013 aangaf van plan te zijn hun vleesconsumptie in het volgende jaar te verminderen, steeg dit aantal tot meer dan de helft (52,2%) in 2018 (Tabel 1). Op basis van het aandeel consumenten (circa 50%) dat in de meest recente onderzoeken aangaf voornemens te hebben hun vleesconsumptie te verminderen, zou men in de meest recente jaren en in de nabije toekomst een versnelling van de afname van de feitelijke vleesconsumptie mogen verwachten. Dit is echter nog geen werkelijkheid geworden, afgaande op de cijfers zoals Figuur 2 die laat zien voor de laatste paar jaar – zeker als we ook de ‘verstoring’ in de cijfers vanwege covid in acht nemen. Uitkomsten van recentere onderzoek door Stevens (2023: 48-49) lijken hier meer mee in overeenstemming als percentages rond de 60% worden gevonden als het gaat om Belgen die aangeven dat ze hun vleesconsumptie tenminste gelijk willen gaan houden de komende jaren. Daartegenover is het percentage consumenten (vrouwen en jongeren voorop en lager opgeleiden achteraan) dat aangeeft hun vleesconsumptie te willen gaan verminderen ongeveer een kwart (met uitzondering van gevogelte, dat de minst populaire vleessoort is om te minderen; niet minder dan 15% geeft aan juist meer gevogelte te willen gaan eten de komende tijd, in de plaats van rood vlees).

Vleesconsumptie per persoon(kilogram) in België
2010-2020 (GfK België/VLAM en STATBEL)

Figuur 2: Evolutie van de totale vleesconsumptie op basis van aankoopgegevens van huishoudens en voorzieningsbalansen in kilogram (kg) per persoon per jaar in België, 2010-2020. Noot: Gegevens van GfK Belgium/VLAM (linkeras) zijn aankoopgegevens van huishoudens; gegevens van STATBEL (rechteras) zijn voorzieningsbalansen op basis van karkasgewicht (exclusief eetbare slachtafval en orgaanvlees).

Flexitarisme in de Lage Landen

Flexitarisme in Nederland

De wetenschappelijke belangstelling voor vleesreductie of flexitarisme is het afgelopen decennium gegroeid en uitgegroeid tot een levendig onderzoeksgebied (zie voor overzichten Dagevos 2021; Moreira et al. 2022). Ook zijn flexitairisch etende consumenten beter in beeld gekomen, zowel maatschappelijk als in de (sociale) media. Het zijn consumenten die hun vleesconsumptie (willen) beperken door af en toe geen vlees en vleesproducten te eten zonder vlees volledig uit hun dieet te schrappen. Onderlinge verschillen binnen deze heterogene groep van flexitariërs (zie hiervoor Dagevos en Verain 2022; Verain et al. 2022) daargelaten, verschillen flexitariërs in hun dieet en drijfveren enerzijds van vegetariërs en veganisten. Aan de andere kant verschillen flexitariërs van fervente vleesliefhebbers doordat ze hun vleesinname tot op zekere hoogte beperken en het vasthouden aan overmatige vleesconsumptie niet als vanzelfsprekend beschouwen. Op dit moment wordt flexitarisme vaak beschouwd als een voedingsstijl die breed zou kunnen worden geaccepteerd door consumenten om de nadelige gevolgen van de huidige vleesproductiepraktijken en vleesconsumptiepatronen voor het milieu, de menselijke gezondheid en het dierenleed te verlichten (Dagevos 2021; Himics et al. 2022; Willett et al. 2019).

Tabel 1. Gerapporteerde veranderingen van de vleesconsumptie in vergelijking met het verleden en naar de toekomst toe in Nederland in 2011 (n = 1253) en in 2019 (n = 1979) en in België in 2013 (n = 404) en in 2018 (n = 469), percentages van de totale steekproef

		Mijn vleesconsumptie is ... in vergelijking met het verleden							
		verminderd		gelijk gebleven		vermeerderd		totaal	
Ik heb de intentie om in de toekomst ... vlees te eten		2011 ¹	2019 ²	2011	2019	2011	2019	2011	2019
	NEDERLAND								
minder		21,4	27,2	5,3	7,9	0,4	0,6	27,1	35,7
even veel		7,3	11,6	58,3	44,2	2,1	1,8	67,8	57,7
meer		1,0	0,6	2,2	1,9	2,0	4,2	5,2	6,7
totaal		29,7	39,4	65,8	54,0	4,5	6,6	100,0	100,0
	BELGIE								
minder		5,7	39,2	2,2	9,8	0,7	3,2	8,7	52,2
even veel		24,5	7,9	59,2	31,6	5,0	1,5	88,6	40,9
meer		0,2	1,1	1,7	1,9	0,7	3,8	2,7	6,8
totaal		30,4	48,2	63,1	43,3	6,4	8,5	100,0	100,0

Noten: 1. De gerapporteerde gegevens voor 2011 in Nederland verwijzen naar vleesconsumptie in het algemeen; verandering in vergelijking met het verleden verwijst naar 'in vergelijking met één jaar geleden'; intentie naar de toekomst verwijst naar 'het komende jaar'; 2. De gerapporteerde gegevens voor 2019 in Nederland verwijzen naar vleesconsumptie in het algemeen; verandering in vergelijking met het verleden verwijst naar 'in vergelijking met één jaar geleden'; intentie naar de toekomst verwijst naar 'het komende jaar'; 3. De gerapporteerde gegevens voor 2013 in België verwijzen naar de consumptie van rundvlees; verandering in vergelijking met het verleden verwijst naar 'in vergelijking met drie jaar geleden'; intentie naar de toekomst verwijst naar 'het komende jaar'; 4. De gerapporteerde cijfers voor 2018 in België verwijzen naar de consumptie van rood vlees (rundvlees, kalfsvlees of varkensvlees); verandering in vergelijking met het verleden verwijst naar 'in vergelijking met vijf jaar geleden'; intentie naar de toekomst verwijst naar 'in de toekomst' zonder dat een specifiek tijds kader werd vermeld.

Het is daarom niet verwonderlijk dat er de voorbije jaren in Nederland meerdere onderzoeken zijn gedaan naar het aantal flexitariërs. Het Voedingscentrum gaf aan dat 27% van de ruim duizend deelnemers aan hun onderzoek zichzelf identificeerde als flexitariër – naast 4% vegetariërs/veganisten en 69% vleeseters (Bos en Keucheni 2021: 26). De VegaMonitor van de milieuorganisatie Natuur & Milieu (Natuur & Milieu 2021: 4) presenteerde de volgende cijfers voor 2020: 39% flexitariërs, 55% vleeseters, 4% vegetariërs/veganisten en 2% pescotariërs. In een onderzoek van Boereboom en collega's (2022: 3) herkende 41,1% van de Nederlandse respondenten (n = 231) zich in een dieet met een 'flexitarische' vermijding van vlees en dierlijke producten op enkele dagen per week. Het Smart Protein Project (2021: 32) komt voor Nederland uit op een aandeel van 42% in de categorie flexitarisme, dat in deze studie gedefinieerd werd in termen van af en toe vlees eten, proberen de vleesconsumptie te verminderen en regelmatig plantaardig voedsel eten – naast 48% zelfverklaarde omnivoren, 4% pescotariërs en 7% vegetariërs/veganisten. I&O Research

(Theelen et al. 2022: 33) spreekt over 43% flexitariërs in 2020 en 46% in 2022 tegenover een dalend percentage verstokte vleeseters dat elke dag vlees of vis op het bord heeft: 49% in 2020 en 44% in 2022. Het aandeel vegetariërs en veganisten bleef gelijk op 4%. Een onderzoek in opdracht van ProVeg Nederland (2022: 34) meldt dat het percentage flexitariërs is gestegen tot 46% in 2020 en dat een minderheid van 47,2% zich identificeert als vleeseter. Vanuit het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) wordt naar voren gebracht dat 2,6% pescotariërs, 2,1% vegetariërs en veganisten samen een kleine minderheid van vleesmijders vormen, terwijl de helft van de Nederlanders vijf tot zeven dagen per week vlees eet en 45% maximaal vier dagen per week vlees eet. De laatsten worden door het CBS als flexitariër beschouwd (Kloosterman et al. 2021).

Hoewel flexitarisme dus op ‘flexibele’ manieren kan worden gedefinieerd en er geen standaarddefinitie bestaat, komen de gevonden percentages rond of boven de 40% overeen met de resultaten die zijn verkregen door Verain en collega’s (2022). Uit hun online-surveystudies bleek een opmerkelijke toename van zelfverklaarde flexitariërs. Waar in 2011 nog maar 13% van de Nederlandse vleesetende consumenten zich identificeerde als flexitariër, steeg dit percentage naar 43% in 2019. Dergelijke cijfers suggereren dat flexitarisme als voedingsstijl aan het inburgeren is en dat veel Nederlanders desgevraagd vinden dat dit het beste hun huidige eet- en vleesconsumptiegewoonten representeert.

Tegelijkertijd bleek dat de deelnemers aan het onderzoek hun vleesetende praktijken niet hebben aangepast. In vergelijking met 2011 is de frequentie van vleesconsumptie uitgedrukt als het gemiddelde aantal dagen vlees eten tijdens het avondeten zelfs licht maar significant gestegen van 4,6 dagen per week naar 4,8 dagen per week in 2019 (Verain et al. 2022). Een vergelijkbaar gemiddelde van ‘vlezige’ dagen per week werd gevonden in de VegaMonitor 2020 (Natuur & Milieu 2021). Een meer algemene en recente studie naar duurzaam gedrag nam ook een vraag mee over het aantal dagen waarop vlees wordt gegeten en komt voor 2022 uit op 4,2 dagen per week, wat een lichte daling is ten opzichte van de jaren 2019 en 2020 toen dat op 4,7 dagen lag en dus vergelijkbaar met de eerdergenoemde studies (Theelen et al. 2022). Een andere indicatie dat hedendaagse Nederlandse voedingsconsumenten in overvloed vlees blijven eten, is de bevinding dat twee derde van de deelnemers aan het onderzoek van Bos en Keuchenius (2021) aangaf vier tot zeven dagen per week vlees te eten, terwijl een derde van de respondenten aangeeft nul tot drie dagen per week vlees te eten tijdens de hoofdmaaltijd. De zojuist genoemde CBS-resultaten over het aantal dagen waarop vlees wordt gegeten, passen eveneens in dit kader. Een andere meerderheid van meer dan 70% die drie tot zes keer per week vlees eet tijdens het avondeten, is gevonden door Verain et al. (2022). Kortom, tot op heden laten eetpatronen in ‘het flexitarische tijdperk’ zien dat het gebruikelijk blijft om met grote regelmaat vlees te eten.

Ondanks dat de laatstgenoemde bevindingen helpen verklaren waarom de

vleesconsumptie in Nederland hoog blijft, zou het zowel voorbarig als kortzichtig zijn om te concluderen dat Nederlandse consumenten slechts gemotiveerd zijn om in grote hoeveelheden vlees te blijven eten, slechts geïnteresseerd zijn in het handhaven van gevestigde vleesconsumptiegewoonten en geen enkele bereidheid tentoonspreiden tot aanpassing. Recentelijk lijken houding en bewustzijn van consumenten over de voordelen voor de planeet, de persoonlijke gezondheid en het dierenwelzijn van het koersen op minder vleesrijke eetpatronen stukje bij beetje aan verandering onderhevig te zijn. De centrale plaats van vlees op ons bord, het eten van vlees als norm en een eetcultuur waarin vlees de hegemonie bezit, zijn onderwerpen van publieke discussie en persoonlijke twijfel. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in een aanzienlijk aantal Nederlandse voedingsconsumenten dat daadwerkelijk een flexitairisch dieet volgt waarin vlees een bescheiden plek inneemt (Verain et al. 2022). Verder blijkt uit recente onderzoeken dat veel consumenten het (volstrekt) oneens zijn met uitspraken over de noodzaak om elke dag vlees te eten of dat vleesloze maaltijden onvolledig of onsmakelijk zijn (Bos en Keuchenijs 2021; Natuur & Milieu 2021; Verain et al. 2022), het juist volkomen eens zijn met het idee dat we minder dierlijke producten en meer plantaardige producten moeten eten, of zich ongemakkelijk voelen bij de veehouderijpraktijken van vandaag (ProVeg 2022). Dergelijke signalen kunnen worden geïnterpreteerd als een eetcultureel veranderingsproces waar de dominante ideologie van vlees eten ('de cultuur van carnisme') enigszins afbrokkelt en vleesreductie het normatieve kader binnentreedt als normaal, nodig, logisch en lekker. Toegankelijke manieren van vleesmatiging, zoals 'minder maar beter' of kleinere vleesporties, dragen bij aan een verdere verspreiding van flexitarisme en de normalisering van verminderde vleesetende praktijken.

Tegelijk zijn veel Nederlanders gehecht aan de smaak, het gemak en de culturele identiteit van vlees, die nauwelijks ruimte laten aan diepgevoelde vleeswalging (Becker en Lawrence 2021) en het absolute vermijden van vlees (Hagmann et al. 2019). Dit laatste komt tot uiting in het feit dat vegetarisme en veganisme vrij laag blijven (tussen 4% en 7% zoals eerder aangehaalde studies aangeven). Desalniettemin is er een zekere 'ontvlezing' (*de-meatification*) van het dieet gaande, wat tot uiting komt in de huidige populariteit van het (zelfgerapporteerd) flexitarisme, evenals de snelle verspreiding van vleesloze en vleesarme gerechten op de menukaarten van restaurants of cafetaria's, of de stijgende populariteit en aankoop van plantaardige vleesvervangers. Hoewel de marktomvang van vleesvervangers vooralsnog klein is in vergelijking met de omvang van de vleesmarkt, groeit het marktaandeel in Nederland de afgelopen jaren met dubbele cijfers (Dagevos et al. 2021) en consumeren Nederlanders naar rato de meeste plantaardige vleesvervangers (gemiddeld acht tot tien verschillende soorten producten per persoon/per jaar) onder de Europeanen (ProVeg 2021; zie ook Sijtsema et al. 2021).

Het is waarschijnlijk niet erg gedurfd om aan te kondigen dat we binnenkort zullen concluderen dat 'peak meat' (zie bijvoorbeeld Whitton et al. 2021; Witte et al.

2021) in Nederland achter ons ligt. Dit is echter niet hetzelfde als met overtuiging beweren dat de vraag naar vlees de komende jaren sterk zal dalen of dat het vleesverlangen in de zeer nabije toekomst gedoemd is te verdwijnen.

Flexitarisme in België

Net als in Nederland kreeg flexitarisme het afgelopen decennium ook in België steeds meer aandacht. Op basis van een onderzoek naar morele attitudes en gedragingen, concludeerden De Backer en Hudders (2015) dat flexitariërs net zo verschillend zijn van fulltime vleeseters als van vegetariërs. Dit rechtvaardigt het beschouwen van deze groep consumenten als een onderscheidend markt- en voedingspatroon, hoogstwaarschijnlijk verantwoordelijk voor het grootste deel van de waargenomen dalingen in vleesconsumptie. Die laatste daling is niet toe te schrijven aan een toenemend aandeel vegetariërs/veganisten in België, dat de laatste tien jaar vrij stabiel is rond de 4% (VLAM 2020; Verbeke et al. 2021). Onderzoek leert dat de mate waarin consumenten ontvankelijk zijn voor reductie in hun vleesconsumptie, een afkeer hebben van vlees of van plantaardige vleesvervangers houden, samenhangt met typische motieven of waargenomen barrières met betrekking tot gezondheid, smaak, milieu, dierenwelzijn, prijs of prijs-kwaliteitverhouding, gewoonten of louter het zoeken naar variatie (De Backer en Hudders 2014; Mullee et al. 2017; Grasso et al. 2021).

Op basis van gegevens verzameld in 2011, maken Mullee et al. (2017) een onderscheid tussen omnivoren (83,3%), semi-vegetariërs (bijna vegetariërs, parttime vegetariërs en pesco-vegetariërs) (11,8%) en vegetariërs (inclusief veganisten) (1,6%). Slechts 10,3% van hun onderzoeksgroep gaf aan op een of meer dagen van de week geen vlees of vis te eten. Op basis van een tweejaarlijks onderzoek bij vijf verschillende representatieve cohorten (2011, 2013, 2016, 2018 en 2020 met steekproefgroottes variërend van 580 tot 1158), wordt door Deliëns en collega's (2022) gemeld dat het aandeel flexitariërs – in deze studie gedefinieerd als minimaal drie dagen per week geen vlees of vis eten – verdubbelde van 5,3% in 2011 naar 10,0% in 2016, waarna het stabiliseerde. De studie identificeerde ook een groep consumenten, 12,1% van de 2020-steekproef, die aangeeft één dag per week vegetarisch te eten. De waargenomen bescheiden verschuivingen naar minder vleesrijke diëten werden toegeschreven aan campagnes zoals 'Donderdag Veggie Dag', 'Dagen zonder Vlees' of 'Probeer Vegan', waarvan sommige zeer succesvol waren in het betrekken van gemeenten en scholen, het trekken van media-aandacht en het creëren van zichtbaarheid. De afvlakking in de reductie van vleesconsumptie wordt toegeschreven aan het feit dat dergelijke campagnes vooral de groep consumenten bereikten die werd getypeerd als 'ontvankelijker en ruimdenkender', terwijl anderen veel moeilijker te overtuigen waren. De trend naar flexitarisme werd het sterkst waargenomen bij jongere, hoger opgeleide, vrouwelijke en stedelijke consumenten. Het onderzoek van Grasso en collega's (2021) richtte zich juist op consumenten van 65 jaar en ouder in ver-

schillende EU-landen en identificeerde drie segmenten naargelang de mate waarin vlees wordt gegeten. Binnen het achtereenvolgende heavy, medium en light consumentensegment rapporteerden respectievelijk 8,1%, 15,5% en 29,3% van de respondenten een vleesminderend of vleesloos dieet te volgen. Het totale aandeel oudere consumenten dat een flexitairisch dieet volgde, was 14%.

Andere studies rapporteerden een aanzienlijk hoger aandeel flexitariërs in België. Zo meldde de 2020-enquête van GfK Belgium/iVox (VLAM 2020) dat 23% van de Belgische consumenten wekelijks minstens één vegetarische vleesvervanger eet en dat 35% wekelijks minstens één hoofdmaaltijd eet zonder vlees, vis of typische vegetarische vleesvervangers. Een studie van Bryant en Sanctorum (2021) rapporteerde 1,3% pescotariërs, 1,5% vegetarische en 0,4% veganistische consumenten in België. De rest van hun steekproef (n = 1000) bestond uit 62,2% omnivoren en 34,6% flexitariërs. In een in 2021 uitgezette vragenlijst onder 1705 Belgen komt naar voren dat de Belgische (onderzoeks)populatie bestaat uit 31% flexitariërs, 58% omnivoren en 11% niet-vleeseters (Stevens 2023).

Meerdere recente studies leveren voor België het beeld op dat het aandeel flexitariërs ruwweg schommelt tussen een kwart en een derde (zie ook Stevens 2023: 33), waarbij de contrasten tussen het aantal flexitariërs dat in verschillende onderzoeken wordt gevonden mede veroorzaakt wordt door het gebruik van verschillende methoden en definities voor het classificeren van individuele consumenten als flexitariër of niet. In plaats van expliciet te verwijzen naar flexitariërs, maakten De Backer en Hudders (2014) bijvoorbeeld onderscheid tussen semi-vegetariërs 'light' (die een of twee dagen per week vlees mijden) en semi-vegetariërs (die hun vleesinname sterker verminderden).

Discussie en conclusies

Overeenkomsten en verschillen in de Lage Landen

De vleesconsumptie in Nederland is het afgelopen decennium (2010-2019) nauwelijks veranderd, zowel op basis van aankoopgegevens van huishoudens als op basis van voorzieningsbalansgegevens (Figuur 1). Daarentegen is in België de vleesconsumptie thuis aanzienlijk en gestaag gedaald met iets meer dan één kilogram per hoofd van de bevolking per jaar in het afgelopen decennium (2010-2019), op basis van huishoudpaneldata (Figuur 2) – maar blijft desondanks boven het Nederlandse consumptieniveau op basis van huishoudpaneldata. Ook als we kijken naar gegevens uit de voorzieningsbalansen, zien we een neerwaartse trend in België, zij het bescheidener en met meer schommelingen van jaar tot jaar. Het covidjaar 2020 valt in beide landen op met stijgende vleesaankopen bij supermarkt en slager/poelier. Een vergelijkbare covidgerelateerde piek in vleesconsumptie in 2020 is overigens ook voor Spanje gemeld door Font-i-Furnols en Guerrero (2022). De stijging is aanzienlijk uitgesproken in België waar de vleesconsumptiecijfers in 2020 weer op

het niveau van de 2015-gegevens op basis van huishoudpanelaankopen liggen en zelfs terug op het niveau van 2010 op basis van voorzieningsbalanscijfers. Hoewel verondersteld mag worden dat een deel van de verklaring te vinden is in het feit dat lockdowns tijdens de pandemie hebben geleid tot verstoringen in de markt en consumptiegewoonten, is het nog afwachten hoe dit meer precies is te begrijpen en of dit een mogelijke structurele breuk met de voorbije jaren betekent. De hypothese van een eventuele heropleving van de vleesconsumptie contrasteert met het gegeven dat ongeveer de helft van de Belgische consumenten beweerde van plan te zijn hun vleesconsumptie in de toekomst (verder) te verminderen (Tabel 1). Voor Nederland is de suggestie dat ongeveer een derde van plan is de eigen vleesconsumptie (verder) te verminderen (Tabel 1). Flexitariërs spelen ongetwijfeld een belangrijke rol in de afnemende vleesconsumptie, meer dan het vrijwel stabiele aandeel vegetariërs en veganisten. Belgische bronnen verwijzen de laatste tijd naar een aandeel flexitariërs tussen circa een kwart tot een derde van het totaal aantal consumenten. Voor Nederland ligt dat grofweg tussen een kwart en de helft. Zulke (snelgroeïende) percentages geven ook een indicatie af dat vleesreductie toekomstpotentieel heeft. Maar de welbekende kloof tussen zeggen en doen, tussen houding en handelen, tussen intentie en gedrag (Vermeir en Verbeke 2006) gaapt ook hier en de aanwezigheid van zelfverklaarde flexitariërs resulteert er nog niet in dat de vleesvraag zienderogen terugloopt (Verain et al. 2022). Dit laatste is de zogenaamde flexitariërparadox: een toenemend aandeel consumenten verklaart zichzelf flexitariër en geeft aan minder vlees te (willen en/of zullen) eten, maar de vleesconsumptie blijft op landelijk niveau heel hoog.

Aangezien de Nederlandse vleesconsumptie op basis van aankoopgegevens (in vergelijking met België) zich het afgelopen decennium op een iets lager niveau heeft gestabiliseerd, met iets meer flexitariërs en vegetariërs/veganisten, en een iets lager aantal consumenten dat de intentie heeft tot verminderde vleesconsumptie in de toekomst, kan in België een iets sterkere verdere vleesvermindering worden verwacht in de komende jaren – hoewel de cijfers voor het covidjaar 2020 – misschien eenmalig? – het tegenovergestelde suggereren.

Gezien de sociaal-culturele, economische, politieke, ecologische en geografische overeenkomsten van Nederland en België – evenals overeenkomsten in de algemene volksgezondheid en voedingsstatus, voedingsgerelateerde gewoonten en eetculturen – is er reden om aan te nemen dat zowel België als Nederland zou kunnen overgaan op een lagere algehele vleesconsumptie. Vooral wanneer beide landen ‘het beste van twee werelden’ zouden bereiken, dat wil zeggen, Nederland evolueert naar het 2019-cijfer uit de Belgische voorzieningsbalans en België evolueert naar het 2020-cijfer uit het Nederlandse huishoudpanel, dan zal dat resulteren in een verdere vleesreductie van tien tot vijftien procent in beide landen. De tijd zal leren of deze speculatie realiteitswaarde gaat krijgen.

De stand van zaken is echter dat de vleesconsumptie in Nederland en België nog

steeds ver boven de nationale voedingsrichtlijnen ligt – en nog veel verder weg van de voedingsaanbevelingen gedaan door de EAT-Lancet Commission (Willett et al. 2019). Onze analyse van vleesconsumptie en flexitarisme in de Lage Landen suggereert dat deze situatie niet snel en drastisch zal veranderen de komende jaren – of de hoge inflatie in 2022 moest zich (de komende jaren doorzetten en) gaan laten gelden in een flink afnemende vleesvraag. Onze bevindingen tot dusverre geven geen aanleiding te concluderen dat de voedingswereld aan de vooravond staat van een massale ‘groenterevolutie’ waarin afscheid en afstand wordt genomen van de dominante positie van vlees in voedselketens en de eetcultuur. De waarschuwingssignalen vanuit de wetenschappelijke gemeenschap en volksgezondheidsautoriteiten over het belang van het verschuiven van diëten naar minder vleesrijke richtingen resoneren in de Lage Landen tot op heden meer in de houdingen van burgers en in consumentenbewustzijn, -percepties en -intenties dan in algemeen gedragen, openlijk en overtuigend vleesminderend consumptiegedrag. Onze analyse levert voor wat het laatste betreft relatief bescheiden en gemengde uitkomsten op.

Deze bevinding betekent echter allerm minst dat de eiwittransitie in de Lage Landen nog op zijn lancering wacht. De normaliteit van (over)consumptie van vlees wordt in twijfel getrokken, de geleidelijke mainstreaming en aanpassing van vleesarme diëten en gerechten door een groeiende groep flexitarische consumenten, de populariteit van ‘vegetarische’ evenementen en vleesloze dagen, de verbeteringen in het aanbod en assortiment van plantaardige vleesalternatieven in supermarkten en de foodservicesector, illustreren allemaal dat er veranderingen plaatsvinden en onderweg zijn, zij het dat het tempo tot op heden geen gelijke tred houdt met de urgentie van vleesreductie – eerst en vooral in welvarende en overvloedig vleesetende landen als Nederland en België.

Een aanmoediging voor sociologische aandacht voor (voedsel)consumptie

Het volgen van ontwikkelingen in moderne (voedsel)consumptiepatronen en consumptiegedrag is belangrijk. De tijden dat alle vertrouwen voor oplossingen van voedselgerelateerde maatschappelijke en milieuproblemen in technologische innovatie werd gesteld is voorbij. Hoe belangrijk en onmisbaar technisch vernuft ook is om tot meer duurzame productieprocessen en consumptiepraktijken te komen, dit betekent niet langer dat de noodzakelijkheid van gedragsverandering wordt gebagatelliseerd. Het is niet toevallig dat gedragsverandering zo prominent aan de orde komt in IPCC (2022). Dit is te zien als een resultante van het duidelijke pleidooi dat tal van onderzoekers de voorbije jaren heeft gehouden voor het betrekken van gedragsverandering in het transitieproces naar meer duurzame en verantwoorde productie en consumptie.

Behalve dat onderzoekers zich toelagen op het vinden van verklaringen voor het wel of niet plaatsvinden van gedragsveranderingen, is het ook belangrijk na te gaan of er sprake is van verandering in het denken, doen en laten van consumenten.

ten. De nadruk in dit artikel heeft op dit laatste gelegen, niet op het eerstgenoemde. Een scherper beeld krijgen van ontwikkelingen in de vleesconsumptie is op zichzelf hoogst relevant omdat het eten van vlees direct te maken heeft met de milieubelasting van ons voedselpakket, met individuele gezondheid, met dierenwelzijn en met mondiale voedselzekerheid. De grote thema's van de wereld van landbouw en voedsel komen er dus in samen. Hierover bestaat in het onderzoeksveld brede overeenstemming. Daarbij betreft het minder (overmatig) eten van vlees een alledaags verschijnsel, wat het maakt tot een relatief laagdrempelige manier om invulling te geven aan een meer duurzame levensstijl. Maar zulke aspecten betekenen allerminst dat gedragsverandering dan gemakkelijk en snel gaat en consumenten massaal meebewegen in de vleesminderende richting. De hierboven geschetste ontwikkelingen in België en Nederland leren dat ondanks de meerwaarde van vleesminderen omwille van planetaire en persoonlijke gezondheid, dierenwelzijn of de consumptie van smakelijke plantaardige alternatieven, we de keuze om het eten van vlees (vaker) achterwege te laten niet gemakkelijk vinden. Voedselconsumptiegedrag is in belangrijke mate gewoontegedrag dat, bijgevolg, notoir lastig is te veranderen (Van 't Riet et al. 2011). Dit geldt zeker ook voor vertrouwd vleesconsumptiegedrag waar veel mensen aan gehecht zijn vanwege de niet te verwaarlozen identiteits- en symboolwaarden van vlees én waar velen aan verknocht zijn vanwege de smaak van vlees en het voldane gevoel dat het eten ervan geeft (Dagevos 2021).

Als we die (on)veranderlijkheid van gedrag dan beter willen *begrijpen*, dan is het cruciaal dat ook voorbij het economische, individuele of psychologische wordt gezocht. Dit erkennen betekent aandacht hebben voor de impact van de sociaal-culturele dynamiek en fysieke omgeving op consumptiegedrag. En daarmee komen we op het domein dat bij uitstek het sociologische is. Dominante sociale normen, culinaire en culturele conventies, aantrekkelijke verleidingen of geijkte inrichtingen van de fysieke omgeving bieden de nodige ondersteuning aan consolidatie van vleesrijke eetpatronen en het makkelijk en normaal houden van de keuze voor vlees. Tegelijkertijd is hierboven ook aangegeven dat de normalisering van het vleesminderende dieet of het faciliteren van de vleesloze keuze eveneens aan de orde zijn. Zeker in welvarende landen als de Lage Landen is al dan niet kiezen voor vlees geen resultaat van louter prijs- en prijs-productkwaliteitafwegingen, maar ook van sociale afwegingen over wat anderen verwachten, normaal of acceptabel vinden. Eten is wezenlijk een sociale activiteit en dit geldt met name ook voor de consumptie van vlees, met bijbehorende associaties van welvaart, feest, luxe, verwennerij, saamhorigheid et cetera. Het covidjaar 2020 illustreert de relevantie om vleesconsumptie vanuit het perspectief van sociale dynamiek te bestuderen: in reactie op de ingeperkte mogelijkheden om buitenshuis vlees te eten ging de vleesverkoop voor thuisconsumptie omhoog.

Veranderende en conflicterende contextuele omstandigheden van sociaal-culturele en/of materiële aard een stevig plek geven in het onderzoek betekent aan-

dacht hebben voor sociologische analyse. Het is dan ook goed om te weten dat op het terrein van vleesreductie en meer plantaardig eten deze ‘contextualisering’ van consumptiegedrag al langer benoemd en benadrukt wordt (zie Dagevos 2021: 532 voor diverse referenties) en meer recentelijk verder positie aan het verwerven is. Het laatstgenoemde laat zich hier kort illustreren met drie perspectieven die in opkomst zijn. Zo wordt bepleit dat de sterke focus op motieven en motivatie (M) als individueel fenomeen is te verbreden door deze in samenhang te nemen met vaardigheden (*capabilities*, C) en gelegenheden (*opportunities*, O) vanuit het COM-B-model (*Capability, Opportunity and Motivation model of Behaviour*) (Graça et al. 2019; Morris et al. 2023; Sijtsema et al. 2021). Gelegenheid verwijst naar omstandigheden in de omgeving die een plantaardige keuze vergemakkelijken. Vaardigheden verwijzen naar kennis of kunde van consumenten om bijvoorbeeld met meer overtuiging of zelfvertrouwen plantaardige maaltijden te bereiden. Beide aanvullingen vanuit het COM-B-model hebben verwantschap met de sociale-praktijktheorie (social practice theory, SPT), die eveneens naar voren wordt gebracht en nadrukkelijk sociologisch van origine is. Ook hier worden drie onderling verbonden elementen geïntroduceerd: (voedsel)vaardigheden (*competences*), materialen (*materials*) en betekenissen (*meanings*). De twee eerstgenoemde elementen laten zich respectievelijk vergelijken met vaardigheden en gelegenheden in het COM-B-model, terwijl er ook overlap is te vinden tussen motivaties en betekenissen. Recente toepassing van SPT in het onderzoeksveld van ‘minder dierlijk, meer plantaardig’ eten is bijvoorbeeld terug te vinden in Daly (2020); De Krom et al. (2020); Khara et al. (2021) en White et al. (2022). Een derde benadering met sociologische relevantie die onlangs toepassing heeft gekregen op vleesreductie is die van consumptiecorridors (*consumption corridors*, CCs). Hier gaat het om het maatschappelijk bediscussiëren en via participatieve processen bepalen van boven- en ondergrenzen in het consumptieniveau als raamwerk om overconsumptie in te dammen binnen aanvaarde duurzame grenzen en tegelijkertijd tegemoet te komen aan voorkeuren van mensen en hun behoefte aan zekere vrijheidsgraden (Cué Rio et al. 2023; Kanerva 2022).

Het sociologisch georiënteerde ‘voorwerk’ wordt en is dus gedaan en het belang ervan wordt onderkend in de erkenning dat omgevingsfactoren en sociale afwegingen zwaarwegend zijn in gedragstransities. Laat dit een aanmoediging zijn en een uitnodigende springplank naar meer belangstelling onder sociologen in Nederland en België voor consumptieve levensstijlen in het algemeen en contemporaine voedingsstijlen in het bijzonder als onderzoeksthema’s in dit vakgebied. Wanneer meer sociologen zich hiervoor gaan interesseren zal dat ongetwijfeld positief bijdragen aan het verkennen, vinden en verklaren van duurzame en verantwoorde invullingen van consumptiekeuzes en -routines. Het is geen gedurfde voorspelling te verwachten dat de wetenschappelijke belangstelling hiervoor evenals het maatschappelijke belang hiervan groter zullen worden de komende tijd. Laat ook dit vooruitzicht een aanmoediging voor sociologen in de Lage Landen zijn het (voedsel)consumptiedomein te betreden.

Literatuur

- Bakker E de en Dagevos H (2012) Reducing meat consumption in today's consumer society: Questioning the citizen-consumer gap. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 25: 877–894.
- Becker E en Lawrence NS (2021) Meat disgust is negatively associated with meat intake: Evidence from a cross-sectional and longitudinal study. *Appetite*, 164: 105299.
- Boer J de en Aiking H (2022) Do EU consumers think about meat reduction when considering to eat a healthy, sustainable diet and to have a role in food system change? *Appetite*, 170: 105880.
- Boereboom A, Mongondry P, de Aguiar LK, Urbano B, Jiang Z, Koning W de en Vriesekoop F (2022) Identifying consumer groups and their characteristics based on their willingness to engage with cultured meat: A comparison of four European countries. *Foods*, 11: 197.
- Bos L en Keuchenius C (2021) *Minderen vleesconsumptie: Gedrag en motivaties*. Amsterdam: Motivation/Den Haag: Voedingscentrum.
- Bracke P, Van de Putte B, Van Houtte M en Vermeersch H (2011) *Sociologie: Een hedendaagse inleiding*. Gent: Academia Press.
- Bryant C en Sanctorem H (2021) Alternative proteins, evolving attitudes: Comparing consumer attitudes to plant-based and cultured meat in Belgium in two consecutive years. *Appetite*, 161: 105161.
- Coene B, Verbeke W en Minnens F (2018) *Identifying trends and factors that shaped Flemish consumers' consumption of meat and its alternatives*. Masterscriptie, Universiteit Gent.
- Cué Rio M, Bovenkerk B, Castella J-C, Fischer D, Fuchs R, Kanerva M, Rounsevell MDA, Salliou N, Verger EO en Rööös E (2022) The elephant in the room is really a cow: Using consumption corridors to define sustainable meat consumption in the European Union. *Sustainability Science*. DOI: 10.1007/s11625-022-01235-7.
- Dagevos H (2014) Flexibility in the frequency of meat consumption: Empirical evidence from The Netherlands. *EuroChoices*, 13: 40–45.
- Dagevos H (2021) Finding flexitarians: Current studies on meat eaters and meat reducers. *Trends in Food Science & Technology*, 114: 530–539.
- Dagevos H, Verhoog D, Horne P van en Hoste R (2020) *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2019*. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- Dagevos H, Verhoog D, Horne P van en Hoste R (2021) *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2020*. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- Dagevos H, Verhoog D, Horne P van en Hoste R (2022) *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2021*. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- Dagevos H en Voordouw J (2013) Sustainability and meat consumption: Is reduction realistic? *Sustainability: Science, Practice, and Policy*, 9: 60–69.
- Daly J (2020) A social practice perspective on meat reduction in Australian households: Rethinking intervention strategies. *Geographical Research*, 58: 240–251.
- De Backer CJS en Hudders L (2014) From meatless Mondays to meatless Sundays: Motivations for meat reduction among vegetarians and semi-vegetarians who mildly or significantly reduce

-
- their meat intake. *Ecology of Food and Nutrition*, 53: 639–657.
- De Backer CJS en Hudders L (2015) Meat morals: Relationship between meat consumption consumer attitudes towards human and animal welfare and moral behavior. *Meat Science*, 99: 68–74.
- De Boeck J en Nauwelaerts T (2020) *Sectorgroep Vlees. Jaarpresentatie GfK – MAT Q4 2020*. Brussels: GfK Consumer Panels & Services.
- Deliens T, Mullie P en Clarys P (2022) Plant-based dietary patterns in Flemish adults: A 10-year trend analysis. *European Journal of Nutrition*, 61: 561–565.
- Desiere S, Hung Y, Verbeke W en D’Haese M (2018) Assessing current and future meat and fish consumption in Sub-Saharan Africa: Learnings from FAO food balance sheets and LSMS household survey data. *Global Food Security*, 16: 116–126.
- Elchardus M, Spruyt B en Vanroelen C (2014) *Sociologie: Een inleiding*. Amsterdam: Pearson Education.
- Europese Commissie (2020) *Een ‘van boer tot bord’-strategie voor een eerlijk, gezond en milieuvriendelijk voedselsysteem*. Brussel, mededeling van de Europese Commissie, 20 mei.
- Font-i-Furnols M en Guerrero L (2022) Spanish perspective on meat consumption and consumer attitudes. *Meat Science*, 191: 108874.
- Gheihman N (2021) Veganism as a lifestyle movement. *Sociology Compass*, 15: e12877.
- Graça J, Godinho CA en Truninger M (2019) Reducing meat consumption and following plant-based diets: Current evidence and future directions to inform integrated transitions. *Trends in Food Science & Technology*, 91: 380–390.
- Grasso AC, Hung Y, Olthof MR, Brouwer IA en Verbeke W (2021) Understanding meat consumption in later life: A segmentation of older consumers in the EU. *Food Quality and Preference*, 93: 104242.
- Hagmann D, Siegrist M en Hartmann C (2019) Meat avoidance: Motives, alternative proteins and diet quality in a sample of Swiss consumers. *Public Health Nutrition*, 22: 2448–2459.
- Himics M, Giannakis E, Kushta J, Hristov J, Sahoo A en Perez-Dominguez I (2022) Co-benefits of a flexitarian diet for air quality and human health in Europe. *Ecological Economics*, 191: 107232.
- Hoge Gezondheidsraad (2019) *Voedingsaanbevelingen voor de Belgische volwassen bevolking met een focus op voedingsmiddelen - 2019. HGR N° 9284*. Brussel: Hoge Gezondheidsraad.
- IPCC (2022) Chapter 5: Demand, services and social aspects of mitigation [Creutzig F et al.]. In: *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Shukla PR et al. (red)]. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kanerva M (2022) Consumption corridors and the case of meat. *Journal of Consumer Policy*, 45: 619–653.
- Khara T, Riedy C en Ruby MB (2021) The evolution of urban Australian meat-eating practices. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5: 624288.
- Kloosterman R, Akkermans M, Reep C, Wingen M, Molnár-In ‘t Veld H en Beuningen J van (2021) Vleesconsumptie (Hoofdstuk 6 in: *Klimaatverandering en energietransitie: Opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2020*). Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Krom M de, Vonk M en Muilwijk H (2020) *Voedselconsumptie veranderen: Bouwstenen voor beleid*

-
- om verduurzaming van eetpatronen te stimuleren. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Laermans R (2012) *De maatschappij van de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Mennell S, Murcott A en Otterloo AH van (1992) *The sociology of food: Eating, diet and culture*. London: Sage.
- Moreira MNB, da Veiga, CP, da Veiga CRP, Reisa GG en Pascuci LM (2022) Reducing meat consumption: Insights from a bibliometric analysis and future scopes. *Future Foods*, 5: 100120.
- Morris C, Harper L-R en Kelsey S (2023) Searching for the “politics of the possible” in flexitarianism. *Food, Culture & Society*, DOI: 10.1080/15528014.2023.2175993.
- Mullee A, Vermeire L, Vanaelst B, Mullie P, Deriemaeker P, Leenaert T, De Henauw S, Dunne A, Gunter MJ, Clarys P en Huybrechts I (2017) Vegetarianism and meat consumption: A comparison of attitudes and beliefs between vegetarian, semi-vegetarian, and omnivorous subjects in Belgium. *Appetite*, 114: 299–305.
- Natuur & Milieu (2021) *VegaMonitor 2020*. <https://www.natuurenmilieu.nl/wp-content/uploads/2021/01/Vegamonitor-Hoeveel-mensen-eten-vlees-rapport-2020-DEF.pdf>.
- OECD/FAO (2022) *OECD-FAO Agricultural Outlook 2022-2031*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/f1b0b29c-en.
- Parlasca MC en Qaim M (2022) Meat consumption and sustainability. *Annual Review of Resource Economics*, 14: 6.1–6.25.
- ProVeg (2021) *Plant-based foods in Europe: How big is the market?* Smart Protein Plant-based Food Sector Report. <https://smartproteinproject.eu/plant-based-food-sector-report>.
- ProVeg Nederland (2022) *Wat vindt Nederland van de eiwittransitie?* VU Amsterdam, KiesKompas en ProVeg NL.
- Rieger A en Schor JB (2021) Consumption. In: Schaefer Caniglia B et al. (red) *Handbook of Environmental Sociology*. Cham: Springer Nature, 71–87.
- Riet J van 't, Sijtsema SJ, Dagevos H en Bruijn G-J de (2011) The importance of habits in eating behaviour: An overview and recommendations for future research. *Appetite*, 57: 585–596.
- Ritzer G (2004) *The globalization of nothing*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Ritzer G (2015) The ‘new’ world of prosumption: Evolution, ‘return of the same,’ or revolution? *Sociological Forum*, 30: 1–17.
- Sijtsema SJ, Dagevos H, Nassar G, van Haaster-de Winter M en Snoek HM (2021) Capabilities and opportunities of flexitarians to become food innovators for a healthy planet: Two explorative studies. *Sustainability*, 13: 11135.
- Smart Protein Project (2021) *What consumers want: A survey on European consumer attitudes towards plant-based foods. Country specific insights*. Report by Smart Protein Project compiled by ProVeg International, University of Copenhagen en Ghent University.
- Stevens B (2023) *Welk vlees hebben we in de kuip?: Hoe kijken Belgen naar vlees en alternatieven*. Brussel: Belgische Vereniging voor Onderzoek en Expertise voor de Consumentenorganisaties (BV-OECO).
- Theelen N, Kanne P, Wolf B, Beek J van en Will M van (2022) *Duurzaam denken wordt (langzaam-aan) duurzaam doen*. Amsterdam: I&O Research.

-
- Ultee WC, Arts WA en Flap HD (2003) *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Van Mierlo K, De Ridder K en Geeraerd A (2021) Identifying Belgian protein consumption typologies by means of clustering and classification to move towards personalized advices for sustainable and nutrition food choices. *Appetite*, 166: 105583.
- Verain M, Dagevos H en Antonides G (2015) Flexitarianism: A range of sustainable food styles. In: Reisch LA en Thøgersen J (red) *Handbook of Research on Sustainable Consumption*. Cheltenham: Edward Elgar, 209–223.
- Verain MCD en Dagevos H (2022) Comparing meat abstainers with avid meat eaters and committed meat reducers. *Frontiers in Nutrition*, 9: 1016858.
- Verain MCD, Dagevos H en Jaspers P (2022) Flexitarianism in the Netherlands in the 2010 decade: Shifts, consumer segments, and motives. *Food Quality and Preference*, 96: 104445.
- Verbeke W, Hung Y, Baum CM en De Steur H (2021) The power of initial perceived barriers versus motives shaping consumers' willingness to eat cultured meat as a substitute for conventional meat. *Livestock Science*, 253: 104705.
- Vermeir I en Verbeke W (2006) Sustainable food consumption: Exploring the consumer attitude – behavioural intention gap. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 19: 169–194.
- VILT (2018) *44 procent Belgen at vorigjaar mindervlees*. Brussels: VILT. <https://vilt.be/nl/nieuws/44-procent-belgen-at-vorig-jaar-minder-vlees> (bekenen op 25 maart 2022).
- VILT (2020) *Bijna helft Belgen eet minder vlees*. Brussels: VILT. <https://vilt.be/nl/nieuws/bijna-helft-belgen-eet-minder-vlees> (bekenen op 25 maart 2022).
- Vlaamse Overheid (2021a) Green Deal 010. *Eiwitshift op ons bord 26/04/2021*. https://omgeving.vlaanderen.be/sites/default/files/2021-11/Green%20Deal%20Eiwitshift_tekst.pdf (bekenen op 10 november 2022).
- Vlaamse Overheid (2021b) *Vlaamse eiwitstrategie 2021-2030*. D/2021/3241/075. <https://lv.vlaanderen.be/beleid/vlaamse-kost/eiwitstrategie> (bekenen op 10 november 2022).
- VLAM (2020) *Belg geniet van een stukje vlees van bij ons, maar wisselt regelmatig af met gevogelte, vis en vegetarisch*. https://www.vlam.be/public/uploads/files/feiten_en_cijfers/vlees/Thuisverbruik_vlees_Belgie_2018_uitgebreid_-_website.pdf.
- Warde A (2015) The sociology of consumption: Its recent development. *Annual Review of Sociology*, 41: 117–134.
- Warde A (2022) Society and consumption. *Consumption and Society*, 1: 11–30.
- White SK, Ballantine PW en Ozanne LK (2022) Consumer adoption of plant-based meat substitutes: A network of social practices. *Appetite*, 175: 106037.
- Whitton C, Bogueva D, Marinova D en Phillips CJC (2021) Are we approaching peak meat consumption? Analysis of meat consumption from 2000 to 2019 in 35 countries and its relationship to Gross Domestic Product. *Animals*, 11: 3466.
- Willett W, Rockström J, Loken B, Springmann M, Lang T et al. (2019) Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. *The Lancet*, 393(10170): 447–492.
- Wilterdink N en Heerikhuizen B van (red) (2009) *Samenlevingen: Inleiding in de sociologie*. Gronin-

gen: Noordhoff.

Witte B, Obloj P, Koktenturk S, Morach B, Brigl M, Rogg J, Schulze U, Walker D, Von Koeller E, Dehnert N en Grosse-Holz F (2021) *Food for thought: The protein transformation*. Boston Consulting Group en Blue Horizon Corporation.

Over de auteurs

Hans Dagevos is consumptiesocioloog en als senior scientist verbonden aan Wageningen Economic Research van Wageningen University & Research.

Wim Verbeke is bio-ingenieur en hoogleraar Agrovoedingsmarketing en consumentengedrag aan de vakgroep Landbouweconomie van de Universiteit Gent.